

Somalische nieuwkomers in Nederland

VON/
VLUCHTELINGEN
ORGANISATIES
NEDERLAND

Somalische nieuwkomers in Nederland

December 2010

Deze publicatie is medegefinancierd door het Europees Vluchtelingenfonds en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (WVI).

Voorwoord

In dit rapport wordt verslag gedaan van een onderzoek onder 100 Somalische nieuwkomers, dat wil zeggen Somaliërs die in 2007, 2008 of 2009 naar Nederland zijn gekomen.

Het initiatief voor dit onderzoek is genomen door de stichting Dalmar. Bij de uitvoering zijn tevens andere Somalische organisaties betrokken, namelijk de Somalische Vereniging Amsterdam en Omgeving (SOMVAO), de Somalische Vereniging Eindhoven (SSGE), de stichting Asia in Rijnmond en de Somalische Bewoners Organisatie in de Schilderswijk in Den Haag (SBSS).

In elk van deze vier steden – Amsterdam, Eindhoven, Rotterdam en Den Haag – zijn 20 of 30 interviews met Somalische nieuwkomers gehouden. In de interviews is vrij uitgebreid ingegaan op de factoren die volgens de nieuwkomers zelf hun integratie in de Nederlandse samenleving vertragen of belemmeren. De stichting Dalmar heeft dit onderzoek namelijk geïnitieerd omdat er signalen zijn dat de Somalische nieuwkomers veel problemen hebben met het vinden van hun weg en positie in de Nederlandse samenleving.

Het trekken van de steekproeven voor het onderzoek in de vier steden en het uitvoeren van de interviews zijn volledig verzorgd door SOMVOA (Ali Ware), SSGE (Mohamed Said), stichting Asia (Rukio Adow) en SBSS (Abdirahman Bashir Artan).

De analyse en rapportage is vervolgens gedaan door ITS, Radboud Universiteit Nijmegen (Harry van den Tillaart en John Warmerdam).

Namens de stichting Dalmar is het onderzoek begeleid en gecoördineerd door Ahmed Abdulwahab en Asad Mohamed.

Het onderzoek is financieel mogelijk gemaakt door Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON).

Onze dank gaat uit naar alle organisaties en personen die een bijdrage hebben geleverd aan dit onderzoek en met name naar de Somalische interviewers en de Somalische nieuwkomers die aan dit onderzoek hebben meegewerkt. We hopen dat de uitkomsten van het onderzoek voldoende aanleiding en aanknopingspunten zullen bieden om de problemen van de Somalische nieuwkomers gericht aan te pakken.

Namens de stichting Dalmar
Ahmed Abdulwahab

Inhoud

Voorwoord	I
1 Het onderzoek	1
2 Schets van de Somalische nieuwkomers	5
3 Opleiding, beheersing van de Nederlandse taal en werk	7
4 Sociale contacten	11
5 Thuisraken in Nederland	15
6 Thuis voelen in Nederland	19
7 Integratie	25
8 Samenvattende conclusies	29
Literatuur	33

1 Het onderzoek

Achtergrond van het onderzoek

Aan het begin van deze eeuw woonden er bijna 30.000 Somaliërs in Nederland. Uit onderzoek dat toentertijd is uitgevoerd kwam naar voren dat de integratie van de Somaliërs niet zonder problemen verliep (ITS, 2000 en 2003). Onderzoek van later datum brengt dit opnieuw in beeld. De sociaaleconomische positie van de Somaliërs blijft achter bij die van andere vluchtelingengroepen. Een aanzienlijk deel van de Somalische bevolkingsgroep in Nederland heeft geen betaalde baan en is afhankelijk van een uitkering, en dan gaat het meestal om een bijstandsuitkering (SCP 2009). Hierbij speelt hun achtergrond een rol. Veel Somalische vluchtelingen kwamen met een beperkte opleidingsbagage naar Nederland en hadden daarmee een slechte startpositie in de Nederlandse samenleving. Ook de positie van de Somalische jongeren in Nederland baart zorgen. Ze verlaten vaak vroegtijdig het onderwijs en veel jongeren komen in de criminaliteit terecht (SCP 2009 en CBS 2010).

Vanaf 2001 tot 2007 daalt het aantal Somaliërs in Nederland van bijna 30.000 naar minder dan 20.000. Bij deze afname speelt doormigratie, vooral naar Engeland, een belangrijke rol.

Vanaf 2007 neemt het aantal Somaliërs in Nederland weer toe. Het aantal asielaanvragen van Somaliërs stijgt van minder dan 1.000 in 2006, via 2.000 in 2007 en 4.000 in 2008 naar 6.000 in 2009.

Aanleiding voor het onderzoek

Vanuit Somalische organisaties wordt gesignaleerd dat de nieuwkomers uit 2007 en latere jaren vaak veel en grote problemen hebben met het vinden van hun weg en positie in de Nederlandse samenleving. Ook in dit geval speelt de situatie in het land waar zij vandaan komen een duidelijke rol. Door de aanhoudende politieke instabiliteit in Somalië is daar nauwelijks nog sprake van een functionerend onderwijssysteem. De meeste nieuwkomers hebben dan ook geen onderwijs genoten of hooguit (gedeeltelijk) basisonderwijs. Daarnaast heeft de aanhoudende oorlogssituatie bij veel van deze nieuwkomers sporen achter gelaten in de vorm van niet of maar gedeeltelijk verwerkte traumatische ervaringen. Volgens de Somalische organisaties beseffen de nieuwkomers dat ze beter moeten integreren, maar weten ze niet hoe ze dit moeten realiseren.

Er zijn inmiddels diverse onderzoeken gehouden onder de Somalische bevolkingsgroep in Nederland. Tot nog toe is hierbij echter nooit specifiek ingezoomd op de problematiek van deze nieuwkomers. Om deze problematiek beter in beeld te krijgen heeft de Stichting Dalmar het initiatief genomen om een onderzoek te houden onder Somalische nieuwkomers. Het onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met de Somalische Vereniging Amsterdam en Omgeving (SOMVAO), de Somalische Vereniging Eindhoven (SSGE), de stichting Asia in Rijnmond en de Somalische Bewoners Organisatie in de Schilderswijk in Den Haag (SBSS). Voor de analyse en rapportage is een beroep gedaan op ITS.

Vraagstelling van het onderzoek

Doel van het onderzoek is inzicht verkrijgen in de integratieproblemen van Somalische nieuwkomers in Den Haag, Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven. Voor het onderzoek zijn de volgende clusters van vragen geformuleerd:

1. Welk perspectief hebben Somalische nieuwkomers momenteel met betrekking tot integratie in de Nederlandse samenleving? Gaan ze uit van een permanent verblijf in Nederland of houden ze nog rekening met een terugkeer naar Somalië?
2. Wat doen Somalische nieuwkomers zelf om in de Nederlandse samenleving geïntegreerd te raken? Welke activiteiten ondernemen ze met name om de taal te leren, kennis over Nederlandse instellingen en gebruiken te krijgen, onderwijs of scholing te volgen, betaald werk te vinden?
3. Hoe gaan Somalische nieuwkomers met hun kinderen om als het gaat om activiteiten van de kinderen gericht op integratie in de Nederlandse samenleving? Ondersteunen en stimuleren ze dat of stellen ze zich eerder afwachtend of afhoudend op? Treden hierbij spanningen op in het gezin en hoe gaan ze met die spanningen om?
4. Welke factoren belemmeren volgens de Somalische nieuwkomers in het bijzonder hun eigen integratie en die van hun kinderen? Hoe proberen zij in hun eigen situatie die factoren te ondervangen?

Uitgangspunt vormde dat het onderzoek zou plaatsvinden met behulp van mondelinge interviews met een duur van een uur. Dat betekent dat niet alle vraagclusters even uitgebreid aan de orde konden worden gesteld.

Uitvoering van het onderzoek

In elk van deze vier steden, Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Eindhoven zijn 20-30 mondelinge interviews met Somalische nieuwkomers gehouden.

De interviews zijn bij de respondenten thuis gehouden met behulp van een gestandaardiseerde vragenlijst met vooral gesloten vragen. Als basis hiervoor is de vragenlijst gebruikt van

een eerder onderzoek onder Somaliërs, namelijk het onderzoek *Somalische vluchtelingen in de gemeente Den Haag* (Van den Tillaart & Warmerdam 2003).

Om het onderzoek goed bij de doelgroep te introduceren heeft de stichting Dalmar een aantal bijeenkomsten georganiseerd in de vier steden waarin uitleg is gegeven over achtergronden, doel en betekenis van het onderzoek en waarin de werkwijze bij de interviews is toegelicht. De stichting Dalmar heeft in samenwerking met Somalische zelforganisaties verder via haar eigen kanalen (vereniging, bladen, radiozender, directe contacten) aandacht aan het onderzoek gegeven en mensen opgeroepen aan het onderzoek mee te doen.

Voor dit onderzoek is een steekproef getrokken uit de Basisadministratie van zelforganisaties. In totaal staan in deze administratie in Den Haag, Amsterdam, Rotterdam en Eindhoven circa 2.000 personen met de Somalische nationaliteit geregistreerd.

In totaal is een steekproef van 300 personen uit deze administratie getrokken. Van deze 300 personen zijn er 250 daadwerkelijk voor een interview benaderd. Van de 250 benaderde personen hebben er 100 aan het onderzoek meegewerkt. Bij de personen die niet aan het onderzoek wilden of konden meewerken speelde vooral een rol dat zij niet aanwezig waren of te druk waren in verband met andere verplichtingen. Vooral ouders met (grote) kinderen konden moeilijk tijd vrij maken voor een uitgebreid interview.

2 Schets van de Somalische nieuwkomers

Persoonskenmerken

In totaal zijn 100 Somalische nieuwkomers geïnterviewd, waaronder zich 45 mannen en 55 vrouwen bevinden. Zij zijn allemaal in de periode 2007-2009 naar Nederland gekomen, als volgt:

- 2007 48 nieuwkomers;
- 2008 35 nieuwkomers;
- 2009 17 nieuwkomers.

Van de 100 Somalische nieuwkomers zijn er 33 hooguit 25 jaar, 44 zijn tussen de 26 en de 35 jaar en 23 zijn 36 jaar of ouder. Van hen zijn er:

- 40 gehuwd;
- 20 gescheiden;
- 7 weduwe/weduwnaar;
- 33 ongehuwd.

Van de 40 gehuwde nieuwkomers woont de helft samen met hun partner. In de andere gevallen woont de partner elders en dat is vrijwel altijd in Somalië of Ethiopië.

In gezinsverband of alleenstaand

Van de 100 Somalische nieuwkomers hebben er 60 kinderen. In tweederde van deze situaties gaat het om 2-5 kinderen.

Onder de 100 Somalische nieuwkomers bevinden zich 47 alleenstaanden. De rest woont meestal met partner en kinderen (16) of als éénoudergezin met kinderen (24). De rest woont nog bij de ouders (2), woont samen met partner (4) of heeft hierover geen informatie verstrekt (7).

Tabel 1 – Persoonskenmerken van de Somalische nieuwkomers, naar leefsituatie

	alleenstaand	éénoudergezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Geslacht</i>				
. man	53%	8%	81%	46%
. vrouw	47%	92%	19%	54%
	100%	100%	100%	100%
<i>Leeftijd</i>				
. jonger dan 25 jaar	58%	8%	6%	34%
. 25-35 jaar	33%	50%	69%	45%
. 36 jaar en ouder	9%	42%	25%	21%
	100%	100%	100%	100%
<i>Jaar van komst naar Nederland</i>				
. 2009	20%	25%	0%	18%
. 2008	42%	25%	25%	34%
. 2007	38%	50%	75%	48%
	100%	100%	100%	100%
<i>Kinderen (in Nederland)</i>				
. geen kinderen	75%	0%	0%	40%
. alle kinderen in Nederland	4%	79%	81%	40%
. deel van de kinderen in Nederland	2%	21%	19%	11%
. geen kinderen in Nederland	18%	0%	0%	9%
	100%	100%	100%	100%

Bij de alleenstaande nieuwkomers gaat het overwegend om jongere mensen onder de 35 jaar, die meestal (nog) geen kinderen hebben. In de gevallen dat zij wel kinderen hebben verblijven die meestal nog in Somalië.

De nieuwkomers, die hier samen met hun kinderen in een éénoudergezin leven, zijn vrijwel allemaal vrouwen. Bij de nieuwkomers die hier samen met hun partner en (een deel van) hun kinderen wonen, gaat het meestal om mannen (zie tabel 1).

3 Opleiding, beheersing van de Nederlandse taal en werk

Van de 100 Somalische nieuwkomers heeft 28 procent géén onderwijs gevolgd in het herkomstland, 42 procent heeft 1-6 jaar onderwijs gevolgd in Somalië en 30 procent 7 jaar of meer.

Bijna tweederde deel (63%) behoorde in het geboorteland tot de lager opgeleiden, 3 procent tot de hoger opgeleiden en 25 procent vindt van zichzelf dat ze tussen deze twee categorieën inzitten. De overige 9 procent nieuwkomers kon dit niet goed aangeven.

De geringe opleiding is zeker niet alleen een kenmerk van de jongere nieuwkomers. Ook van de nieuwkomers van 36 jaar en ouder heeft 39 procent geen onderwijs gevolgd en 30 procent alleen basisonderwijs. In feite betekent dit dat nauwelijks meer dan 5 procent van de Somalische nieuwkomers over een startkwalificatie beschikt, dat wil zeggen over kwalificaties beschikt die tegenwoordig minimaal noodzakelijk worden geacht om kans te maken op de arbeidsmarkt (zie ook tabel 2).

Tabel 2 – Opleidingsniveau* van de Somalische nieuwkomers, naar leeftijd

	jonger dan 25 jaar	25-35 jaar	36 jaar en ouder	totaal
<i>Opleidingsniveau</i>				
. geen onderwijs gevolgd	58%	60%	39%	55%
. alleen basisonderwijs	30%	21%	30%	26%
. v(m)bo/mavo	6%	5%	26%	10%
. havo/vwo	3%	5%	0%	3%
. mbo	0%	0%	4%	1%
. hbo/universiteit	3%	9%	0%	5%
	100%	100%	100%	100%

* Gevraagd is naar het behaalde opleidingsniveau, ongeacht of dit in Somalië, Nederland of elders is behaald.

In dit lage opleidingsniveau van de Somalische nieuwkomers zal voorlopig niet veel veranderen, aangezien maar een zeer beperkt deel (5%) van hen op dit moment dagonderwijs volgt. Een iets groter deel van hen heeft in Nederland inmiddels een beroepsgerichte cursus gevolgd (12%) of is daar mee bezig (6%). Bij de nieuwkomers uit 2007 is dit wat vaker het geval dan bij de nieuwkomers uit 2008 en uit 2009 (zie tabel 3).

Tabel 3 – Opleidingsniveau en opleidingsinvesteringen van de Somalische nieuwkomers, naar jaar van komst naar Nederland

	2007 (N=48)	2008 (N=35)	2009 (N=17)	totaal (N=100)
<i>Opleidingsniveau</i>				
. geen onderwijs gevolgd	51%	60%	53%	55%
. alleen basisonderwijs	30%	29%	12%	26%
. v(m)bo/mavo	9%	6%	24%	10%
. havo/vwo	2%	6%	0%	3%
. mbo	2%	0%	0%	1%
. hbo/universiteit	6%	0%	12%	5%
	100%	100%	100%	100%
<i>Momenteel bezig met dagonderwijs/school</i>				
. nee	93%	94%	100%	95%
. ja	7%	6%	0%	5%
	100%	100%	100%	100%
<i>In Nederland beroepsgerichte cursus(sen) gevolgd of daar mee bezig</i>				
. ja, gevolgd	13%	0%	0%	6%
. ja, mee bezig	9%	17%	12%	12%
. nee	78%	83%	88%	82%
	100%	100%	100%	100%
<i>In Nederland cursus Nederlands /inburgeringsprogramma gevolgd of daar mee bezig</i>				
. ja, gevolgd	28%	26%	35%	28%
. ja, mee bezig	38%	43%	24%	37%
. nee	34%	31%	41%	34%
	100%	100%	100%	100%
<i>Spreekvaardigheid in het Nederlands</i>				
. zeer slecht/niet	40%	57%	41%	46%
. slecht	35%	29%	47%	35%
. redelijk (goed)	25%	14%	12%	19%
	100%	100%	100%	100%

Ruim 80 procent van de Somalische nieuwkomers spreekt niet of nauwelijks Nederlands. Amper 1 op de 5 spreekt redelijk Nederlands. Er is op dit punt wel wat verschil tussen de nieuwkomers uit 2007 en de nieuwkomers uit 2008 en 2009. Echter ook van de nieuwkomers uit 2007 spreekt driekwart niet of nauwelijks Nederlands, terwijl een meerderheid van deze groep een cursus Nederlands of een inburgeringsprogramma volgt (38%) of al gevolgd heeft (28%).

Investeringen in Nederland in (taal)onderwijs komen wat vaker voor bij de nieuwkomers die hier met hun partner en (een deel van) hun kinderen in gezinsverband leven dan bij nieuw-

komers die hier in hun eentje de zorg voor (een deel van) hun kinderen dragen (zie tabel 4). Hierbij speelt ongetwijfeld een rol dat het bij de eerste categorie vooral om mannen gaat die meestal al in 2007 naar Nederland zijn gekomen, terwijl het bij de tweede categorie vrijwel altijd om vrouwen gaat die alleen staan in de zorg voor kinderen en bovendien ook nogal eens pas na 2007, dus in 2008 of 2009, naar Nederland zijn gekomen (zie ook tabel 1).

Tabel 4 – Investerings in (taal)onderwijs door de Somalische nieuwkomers, naar leefsituatie

	alleenstaand	éénouder gezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Opleidingsniveau</i>				
. geen onderwijs gevolgd	56%	54%	47%	54%
. alleen basisonderwijs	27%	21%	20%	24%
. v(m)bo/mavo	7%	21%	13%	12%
. havo/vwo	4%	0%	7%	4%
. mbo	0%	0%	7%	1%
. hbo/universiteit	7%	4%	7%	6%
	100%	100%	100%	100%
<i>Bezig met dagonderwijs/school</i>				
. nee	95%	100%	93%	96%
. ja	5%	0%	7%	4%
	100%	100%	100%	100%
<i>In Nederland beroepsgerichte cursus(sen) gevolgd of aan het volgen</i>				
. ja, gevolgd	7%	4%	13%	7%
. ja, mee bezig	16%	0%	20%	12%
. nee	77%	96%	67%	81%
	100%	100%	100%	100%
<i>In Nederland cursus Nederlands /inburgerings- programma gevolgd of aan het volgen</i>				
. ja, gevolgd	28%	26%	35%	28%
. ja, aan het volgen	38%	43%	24%	37%
. nee	34%	31%	41%	34%
	100%	100%	100%	100%
<i>Spreekvaardigheid in het Nederlands</i>				
. zeer slecht/niet	44%	50%	38%	45%
. slecht	36%	46%	31%	38%
. redelijk (goed)	20%	4%	31%	18%
	100%	100%	100%	100%

Van de 100 Somalische nieuwkomers antwoorden er 19 op de vraag wat hun beroep is: huisvrouw. Slechts 12 noemen een ander beroep en de overige 69 geven aan dat zij geen beroep hebben. Ook van de Somalische nieuwkomers die 36 jaar of ouder zijn heeft slechts

13 procent een beroep en dat is dus niet veel anders dan bij de nieuwkomers die nu 25-35 jaar zijn (14%) of nog geen 25 jaar zijn (9%). Bij de nieuwkomers die wel een beroep hebben gaat het om klermaaksters (2x), verpleegkundige (1x), systeembeheerder (1x), IT-er (1x), journalist (1x), leraar (1x), chauffeur (1x), dierenarts (1x), beveiliging (1x) en businessman (1x).

Deze gegevens maken duidelijk dat maar een heel beperkt deel van de Somalische nieuwkomers, ook van de wat oudere nieuwkomers, met arbeidsmarkt relevante bagage in de vorm van beroepservaring en/of beroepsopleiding naar Nederland is gekomen.

Tegen deze achtergrond is het niet echt verrassend dat slechts 2 van de 100 nieuwkomers betaald werk hebben en dat ruim de helft (52%) werkloos/werkzoekend is. De rest zoekt (nog) geen werk omdat zij nog in opleiding zijn (16%), in de ziektewet of wao zitten (4%) of de zorg voor kinderen hebben (26%). Dit laatste geldt uiteraard vooral voor de moeders die in hun eentje voor hun kinderen zorgen (zie tabel 5).

Tabel 5 – Arbeidsparticipatie van de Somalische nieuwkomers, naar leefsituatie

	alleenstaand	éénouder gezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Arbeidsparticipatie</i>				
. betaalde baan	2%	0%	0%	1%
. werkloos/werkzoekend	69%	4%	56%	49%
. nog studerend	22%	4%	19%	17%
. ziektewet/wao	2%	4%	13%	5%
. huisvrouw/zorg voor kinderen	4%	87%	13%	29%
	100%	100%	100%	100%

De meeste nieuwkomers die op zoek zijn naar werk, zijn op zoek naar een fulltime baan. Zij hebben zich vaak ingeschreven bij het arbeidsbureau en bij een uitzendbureau. Andere manieren die zij hanteren zijn:

- vragen bij familie en vrienden 26 procent
- cursus volgen om kansen te vergroten 10 procent
- vrijwilligerswerk doen om kansen te vergroten 5 procent
- vacature advertenties bijhouden 3 procent.

4 Sociale contacten

Eigen contacten in buurt en in vrije tijd

Bijna de helft (48%) van de Somalische nieuwkomers woont in een buurt met vooral mensen van niet-Nederlandse herkomst, 32 procent woont in een buurt met ongeveer evenveel mensen van autochtone als van allochtone herkomst en 20 procent woont in een buurt met vooral mensen van autochtone herkomst.

Ruim een kwart heeft veel (5%) of redelijk veel (22%) contacten met andere mensen uit de straat/buurt. Bijna de helft (48%) heeft niet zoveel contacten en 25 procent heeft (vrijwel) geen contacten met mensen in de straat/buurt.

Een duidelijke meerderheid van de Somalische nieuwkomers (79%) heeft in hun vrije tijd vooral contacten met andere Somaliërs of vooral contacten met andere niet-Nederlanders (7%). Een beperkt deel heeft in hun vrije tijd vooral contact met Nederlanders (5%) of in ongeveer gelijke mate met Nederlanders en niet-Nederlanders (9%).

Een meerderheid van de nieuwkomers (63%) is geen lid van een club of vereniging. De rest is dat wel en dat houdt dan meestal in dat zij lid zijn van een Somalische zelforganisatie (26%). Andere clubs/verenigingen worden veel minder vaak genoemd:

- lid van een vrijwilligersgroep 7 procent
- lid van een culturele vereniging 3 procent
- lid van steunpunt vluchtelingen 3 procent
- lid van een buurtvereniging 1 procent
- lid van een vrouwengroep 1 procent

Van de 100 geïnterviewde Somaliërs doen er 7 vrijwilligerswerk. Van hen doen er 5 vrijwilligerswerk bij een Somalische vereniging/instelling en 2 bij een Nederlandse vereniging/instelling.

Kijken we naar de mate en de aard van de sociale contacten dan is er nauwelijks of geen verschil tussen Somaliërs die in 2007, in 2008 of in 2009 naar Nederland zijn gekomen.

Ook de leeftijd is hierbij slechts op enkele punten van belang. Weliswaar blijken de nieuwkomers van 25-35 jaar vaker (61%) in een buurt met vooral niet-Nederlanders te wonen dan jongere (36%) of oudere Somaliërs (39%). Op de aard van de contacten heeft dit echter niet zoveel effect. Van de 25-35 jarigen heeft 84 procent in hun vrije tijd vooral contacten met

andere Somaliërs, terwijl dit bij de jongere Somaliërs opgaat voor 76 procent en bij de oudere Somaliërs voor 74 procent. Wel gaat op dat de Somaliërs van 36 jaar en ouder in hun vrije tijd vaker (22%) vooral contact hebben met Nederlanders dan de Somaliërs onder de 25 jaar (6%). Deze laatste categorie heeft in de vrije tijd vaker (12%) vooral contact met andere niet-Nederlanders dan de groep Somaliërs van 25-35 jaar (5%) en de groep Somaliërs van 36 jaar en ouder (4%).

Ook zijn er weinig verschillen in de mate en aard van de contacten die men onderhoudt tussen Somalische mannen en Somalische vrouwen. Mannen zijn wel wat vaker (13%) lid van een vrijwilligersvereniging dan vrouwen (2%). Ook komt het bij mannen vaker (9%) dan bij vrouwen (2%) voor dat zij in hun vrije tijd vooral contact hebben met Nederlanders, maar ook bij mannen is dit dus eerder uitzondering dan regel.

Tabel 6 – Contacten van de Somalische nieuwkomers, naar leefsituatie

	alleenstaand	éénouder gezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Mate van contact in buurt/straat</i>				
. (redelijk) veel	18%	50%	25%	29%
. niet zo veel	58%	29%	44%	47%
. (vrijwel) geen contacten	24%	21%	31%	25%
	100%	100%	100%	100%
<i>Aard van de contacten in vrije tijd</i>				
. vooral met Nederlanders	4%	0%	13%	5%
. vooral met andere Somaliërs	82%	88%	63%	80%
. vooral met andere niet-Nederlanders	11%	0%	13%	8%
. ongeveer evenveel met Nederlanders als met niet-Nederlanders	2%	13%	13%	7%
	100%	100%	100%	100%
<i>% dat lid is van:</i>				
a. culturele vereniging	2%	0%	13%	4%
b. zelforganisatie	22%	54%	13%	29%
c. steunpunt vluchtelingen	0%	4%	13%	4%

Alleenstaande Somaliërs en Somaliërs die met partner en kinderen in gezinsverband leven, hebben minder intensief contacten in de buurt dan moeders van éénoudergezinnen (zie tabel 6). Deze laatste categorie Somalische nieuwkomers is duidelijk vaker lid van een zelforganisatie dan alleenstaande Somaliërs en Somaliërs die met hun partner en gezin samenleven. Deze laatste categorie, dus de gezinnen met beide ouders, is in hun vrije tijd wat minder vaak uitsluitend of vooral georiënteerd op andere Somaliërs, al geldt ook voor deze groep nog altijd dat dit bij tweederde deel wel het geval is.

Contacten van de kinderen

Van de Somalische nieuwkomers hebben er 50 een of meer kinderen die ook hier in Nederland zijn.

Niet alle ouders hebben goed zicht op de aard van de contacten die hun kinderen onderhouden. Bijna een derde (31%) van de 50 Somalische ouders geeft aan dat zij niet weten of hun kinderen vooral met Nederlandse vrienden/kennissen omgaan of vooral met niet-Nederlandse vrienden/kennissen. De ouders die dit wel weten geven bijna even vaak (33%) te kennen dat hun kinderen vooral niet-Nederlandse vrienden/kennissen hebben als dat hun kinderen in ongeveer gelijke mate Somalische en Nederlandse vrienden/kennissen hebben (37%). Geen van de Somalische ouders is van mening dat hun kinderen vooral Nederlandse vrienden/kennissen hebben.

Tabel 7 – Somalische ouders over de vrienden en kennissen van hun kinderen, naar type gezin

	éénoudergezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Met wie zijn de kinderen bevriend/bekend</i>			
• vooral Nederlandse vrienden/kennissen	0%	0%	0%
• vooral niet-Nederlandse vrienden/kennissen	33%	50%	37%
• in ongeveer gelijke mate met Nederlandse als met niet-Nederlandse	46%	19%	37%
• weet ouder niet/geen zicht op	21%	31%	26%
	100%	100%	100%
<i>Belang dat Somalische ouder toekent aan contact van hun kinderen met Nederlandse kinderen</i>			
• belangrijk en stimuleert het ook	29%	6%	19%
• belangrijk, maar stimuleert het niet	8%	6%	7%
• niet zo belangrijk	17%	25%	19%
• niet belangrijk en houdt het af	0%	6%	2%
• maakt niet uit, moeten kinderen zelf weten	21%	44%	32%
• geen mening	25%	13%	21%
	100%	100%	100%

Ruim een kwart (29%) van de 50 Somalische ouders vindt het belangrijk dat hun kinderen contact met Nederlandse kinderen hebben, maar niet in al deze gevallen stimuleren zij dat ook. 10 van de 50 Somalische ouders vinden contacten van hun kinderen met Nederlandse kinderen niet belangrijk, maar slechts een enkeling probeert dergelijke contacten te voor-

komen. De andere (25) Somalische ouders hebben hierover geen mening of het maakt hen niet uit (zie ook tabel 7)

Kinderen uit éénoudergezinnen hebben volgens de ouders vaker (46%) evenveel contact met Nederlandse vrienden/kennissen als met niet-Nederlandse vrienden/kennissen dan het geval is bij kinderen uit volledige gezinnen (19%). Ouders van éénoudergezinnen stimuleren ook vaker dan ouders van volledige gezinnen dat hun kinderen Nederlandse vrienden/kennissen hebben (zie tabel 7)

Eerder zagen we dat de 100 geïnterviewde Somaliërs meestal (63%) geen lid zijn van een club of vereniging. Dat geldt volgens hen ook voor hun kinderen. Van de ouders geeft 64 procent aan dat hun kinderen geen lid zijn van een bepaalde club of vereniging. Volgens de andere 36 procent van de ouders is dit wel het geval en het betreft dan vrijwel steeds (34%) het lidmaatschap van een sportclub.

5 Thuisraken in Nederland

Van de 100 Somalische nieuwkomers geeft er één aan inmiddels goed thuisgeraakt te zijn in Nederland, 14 zijn redelijk goed thuisgeraakt en de rest is enigermate (52) of nog niet (33) thuisgeraakt in Nederland. Leeftijd, geslacht en leefsituatie blijken op dit punt geen verschil uit te maken. En dat geldt ook voor de verblijfsduur in Nederland. Er is op dit punt namelijk nauwelijks verschil tussen de nieuwkomers uit 2007 en die uit 2008 of 2009. Blijkbaar is ook een verblijf van drie jaar in Nederland voor de meeste Somaliërs te kort om hier thuis te raken.

De 15 Somaliërs die inmiddels redelijk (goed) zijn thuisgeraakt in Nederland zijn vooral van mening dat de inburgeringscursus hieraan een belangrijke bijdrage heeft geleverd. Van de 15 geven er 9 dit aan. Andere belangrijke bijdragen zijn in de ogen van deze 15 Somaliërs geleverd door:

- het gevolgd onderwijs (door 6 van de 15 genoemd)
- goede opvang/contacten met vrijwilligers (door 4 van de 15 genoemd)
- geleerd van eigen kinderen (door 4 van de 15 genoemd)
- door Nederlandse tv/radio/kranten (door 4 van de 15 genoemd)
- door familie/vrienden die al langer in Nederland zijn (door 2 van de 15 genoemd)
- contacten met Nederlandse instellingen (door 2 van de 15 genoemd).

De meeste Somalische nieuwkomers zijn dus nog niet thuisgeraakt in Nederland. De desbetreffende 85 Somaliërs noemen hiervoor diverse oorzaken (zie tabel 8).

Tabel 8 – Oorzaken die volgens de Somalische nieuwkomers ertoe leiden dat zij nog niet thuisgeraakt zijn in Nederland

	% dat dit als één van de oorzaken noemt	% dat dit als belangrijkste oorzaak noemt
• nog te kort in Nederland	82%	15%
• spreekt Nederlandse taal onvoldoende	73%	31%
• weinig begeleiding vanuit instanties	44%	26%
• niet voldoende opleiding	32%	5%
• geen familie/vrienden die kunnen helpen	32%	5%
• weinig contacten met Nederlanders	31%	4%
• geen werk/kans op werk	24%	7%
• slechte opvang	11%	2%
• afwijzende houding van Nederlanders/discriminatie	5%	0%

Een duidelijke meerderheid ziet als oorzaken voor het nog niet thuisraken in Nederland dat zij nog te kort in Nederland zijn (82%) en dat zij de Nederlandse taal onvoldoende spreken (73%). Andere oorzaken die elk door een derde tot de helft van de Somalische nieuwkomers worden genoemd zijn:

- weinig begeleiding vanuit instanties;
- onvoldoende opleiding;
- geen familie/vrienden om te helpen;
- weinig contacten met Nederlanders.

Gevraagd naar de *belangrijkste* oorzaak dat men nog niet is thuisgeraakt in Nederland leggen de Somalische nieuwkomers echter de accenten anders. Er spelen in hun ogen vooral drie oorzaken een rol, in volgorde van belangrijkheid:

- hun onvoldoende kennis van de Nederlandse taal;
- te weinig begeleiding vanuit instanties, en
- hun beperkt verblijf in Nederland.

Hiervoor hebben we al aangegeven dat er nauwelijks of geen relatie is tussen achtergrondkenmerken van de nieuwkomers zoals geslacht en leeftijd en de mate waarin zij inmiddels zijn thuisgeraakt in Nederland. Ook de verblijfsduur maakt nauwelijks verschil in de mate waarin de Somalische nieuwkomers inmiddels zijn thuisgeraakt in Nederland. Maar hierbij moet men wel steeds bedenken dat het in dit onderzoek uitsluitend om Somalische nieuwkomers gaat die vanaf 2007 naar Nederland zijn gekomen. Kortom, ook de personen die al het langst in Nederland zijn, zijn hier nog maar hooguit 3 jaar.

De verblijfsduur in Nederland is dus voor alle Somalische nieuwkomers nog maar kort en die blijkt dan ook nauwelijks samen te hangen met de mate waarin men is thuisgeraakt in Nederland. Wat bepaalt dan wel of men (enigszins) is thuisgeraakt in Nederland? De nieuwkomers zelf noemen – zie hierboven – diverse factoren waaronder opleiding, kennis van de Nederlandse taal en sociale contacten. Tabel 9 brengt dit opnieuw in beeld.

In vergelijking met de nieuwkomers die hooguit enigermate of zelfs helemaal niet zijn thuisgeraakt in Nederland, beschikken de nieuwkomers die hier redelijk goed zijn thuisgeraakt, duidelijk vaker over:

- een redelijk goede beheersing van de Nederlandse taal;
- een voltooid inburgeringsprogramma of een voltooide taal cursus;
- een opleiding op voortgezet onderwijsniveau;
- een woonomgeving waarin vooral of ook vrij veel Nederlanders wonen;
- redelijk veel contacten in de buurt, waarbij ook nogal eens contacten met Nederlanders.

Tabel 9 – Thuisraken in Nederland door de Somalische nieuwkomers en factoren die hiermee samenhangen

	Thuisgeraakt in Nederland			totaal
	redelijk goed	enigermate	nee	
1. Beheersing Nederlandse taal				
. niet	13%	63%	36%	46%
. slecht	40%	24%	48%	34%
. redelijk (goed)	47%	14%	15%	19%
totaal	100%	100%	100%	100%
2. Taalcursus/inburgeringsprogramma				
. ja, gevolgd	60%	24%	22%	29%
. ja, nu mee bezig	27%	29%	53%	37%
. niet gevolgd	13%	47%	25%	35%
totaal	100%	100%	100%	100%
3. Opleidingsniveau				
. geen opleiding	33%	63%	50%	54%
. hooguit basisonderwijs	20%	24%	34%	27%
. meer dan basisonderwijs	47%	13%	16%	19%
totaal	100%	100%	100%	100%
4. Beroepsgerichte cursus				
. ja, gevolgd of mee bezig	40%	14%	15%	18%
. nee	60%	86%	85%	82%
totaal	100%	100%	100%	100%
5. Samenstelling buurt				
. vooral mensen van Nederlandse herkomst	33%	20%	15%	20%
. vooral mensen van niet-Nederlandse herkomst	27%	43%	64%	47%
. zowel mensen van Nederlandse als van niet-Nederlandse herkomst	40%	37%	21%	32%
totaal	100%	100%	100%	100%
6. Contacten in buurt				
. (redelijk) veel	40%	27%	21%	27%
. niet zo veel	53%	53%	36%	47%
. geen	7%	20%	42%	25%
totaal	100%	100%	100%	100%
7. Aard van de contacten in de vrije tijd				
. vooral met Nederlanders	13%	4%	3%	5%
. zowel met Nederlanders als niet-Nederlanders	20%	8%	6%	9%
. vooral met Somaliërs	47%	86%	82%	79%
. vooral met andere niet-Nederlanders	20%	2%	9%	7%
totaal	100%	100%	100%	100%

Op enkele punten komen ook verschillen naar voren tussen de nieuwkomers die hier enigermate zijn thuisgeraakt en de nieuwkomers die (nog) niet zijn thuisgeraakt. Zo wonen de nieuwkomers die (nog) niet zijn thuisgeraakt in Nederland vaker in een buurt met vooral mensen van niet-Nederlandse herkomst en hebben zij vaker geen contacten in de buurt.

6 Thuis voelen in Nederland

Van de 100 Somalische nieuwkomers voelen er zich 10 goed thuis in Nederland, 48 voelen zich hier redelijk goed thuis, 15 voelen zich enigszins thuis en 23 voelen zich niet echt thuis in Nederland.

Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen en ook de leeftijd van de nieuwkomers is niet van invloed op de mate waarin ze zich thuis voelen in Nederland. Dat is wel het geval voor de duur dat men inmiddels in Nederland is en de leefsituatie hier in Nederland (zie tabel 10).

De Somalische nieuwkomers uit 2007 zijn zich inmiddels vaker redelijk goed thuis gaan voelen in Nederland dan de Somalische nieuwkomers uit 2008 en 2009. Verder laat tabel 10 zien dat de nieuwkomers die hier in éénoudergezin met hun kinderen leven zich vaker redelijk goed thuis voelen in Nederland dan de nieuwkomers die hier als alleenstaande leven of samen met hun partner in gezinsverband leven.

Tabel 10 – Mate waarin de Somalische nieuwkomers zich thuis voelen in Nederland, naar verblijfsduur en leefsituatie

	<i>Komst naar Nederland in:</i>				<i>Leefsituatie</i>			
	2007	2008	2009	totaal	alleenstaand	éénoudergezin	echtpaar met kinderen	totaal
<i>Zich thuis voelen in Nederland</i>								
. zeer goed	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
. goed	11%	6%	20%	10%	16%	8%	6%	12%
. redelijk	60%	44%	33%	50%	40%	71%	44%	49%
. enigszins	17%	18%	7%	16%	14%	4%	31%	14%
. niet echt	13%	32%	40%	24%	30%	17%	19%	24%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Er is samenhang tussen de mate waarin de Somalische nieuwkomers in Nederland zijn thuisgeraakt enerzijds en de mate waarin ze zich thuis voelen anderzijds (zie tabel 11). Van de nieuwkomers die zich (redelijk) goed thuis voelen in Nederland is een kwart inmiddels redelijk goed thuisgeraakt in Nederland. Van de Somaliërs die zich enigszins thuis voelen in Ne-

derland is (nog) niemand hier (redelijk) thuisgeraakt. De Somaliërs die zich echt niet thuis voelen in Nederland zijn ook vrijwel allemaal nog niet thuisgeraakt in Nederland.

Tabel 11 – *Thuis voelen en thuis raken in Nederland*

	<i>Thuis voelen:</i>			totaal
	redelijk goed	enigszins	niet echt	
<i>Thuis raken:</i>				
. redelijk goed	24%	0%	5%	16%
. enigermate	64%	67%	9%	52%
. niet	12%	33%	86%	33%
Totaal (verticaal gepercenteerd)	100%	100%	100%	100%
Totaal (horizontaal gepercenteerd)	62%	16%	23%	100%

Tegelijk gaat op dat een aanzienlijk deel van de Somalische nieuwkomers zich hier redelijk goed thuis voelen ondanks dat zij nog maar in beperkte mate of zelfs nauwelijks zijn thuisgeraakt in Nederland. Tabel 11 laat tevens zien dat duidelijk meer Somalische nieuwkomers zich zijn gaan thuis voelen in Nederland (62%) dan dat er thuisgeraakt zijn in Nederland (16%).

Eerder zagen we dat de mate waarin Somalische nieuwkomers redelijk snel thuis raken in Nederland te maken heeft met hun opleidingsniveau, met de snelheid waarmee ze zich het Nederlands enigszins eigen maken en met de mate waarin ze sociale contacten onderhouden.

De mate waarin de Somalische nieuwkomers zich thuis (gaan) voelen in Nederland vertoont echter nauwelijks of niet samenhang met hun opleidingsniveau of met de mate waarin ze de Nederlandse taal beheersen. De mate waarin men zich thuis voelt in Nederland heeft wel te maken met de mate waarin de nieuwkomers sociale contacten hebben (zie tabel 12).

Tabel 12 – Samenhang tussen zich thuis voelen in Nederland en de mate waarin men sociale contacten onderhoudt

	Thuis voelen:			totaal
	redelijk goed	enigszins	niet echt	
1. Bevolkingssamenstelling buurt				
. vooral mensen van Nederlandse herkomst	24%	20%	4%	19%
. vooral mensen van niet-Nederlandse herkomst	40%	60%	65%	49%
. beide categorieën in ongeveer gelijke mate	36%	20%	30%	32%
totaal	100%	100%	100%	100%
2. Mate van contact in de buurt				
. redelijk veel contacten	41%	13%	0%	27%
. niet zo veel contacten	45%	40%	61%	48%
. (vrijwel) geen contacten	14%	47%	39%	25%
totaal	100%	100%	100%	100%
3. Contacten in vrije tijd				
. vooral met Nederlanders	9%	0%	0%	5%
. vooral met andere Somaliërs	71%	87%	96%	79%
. vooral met andere niet-Nederlanders	10%	0%	4%	7%
. met alle categorieën in ongeveer gelijke mate	10%	13%	0%	8%
totaal	100%	100%	100%	100%

Tegelijkertijd maakt tabel 12 duidelijk dat een meerderheid van de Somalische nieuwkomers die zich redelijk goed thuis voelen in Nederland weinig of geen contacten heeft in de buurt waarin ze wonen. Men kan zich dus hier thuis voelen zonder dat men contacten heeft in de buurt waarin men woont.

De mate waarin de Somalische nieuwkomers zich betrekkelijk snel thuis gaan voelen blijkt dan ook vooral samen te hangen met enkele andere zaken, namelijk met de mate waarin men aangesloten is bij een zelforganisatie of een vrijwilligersgroep enerzijds en de mate waarin de kinderen zich thuis voelen in Nederland anderzijds (zie tabel 13).

Van de Somalische nieuwkomers die zich goed thuis voelen in Nederland is meer dan de helft aangesloten bij een zelforganisatie of een vrijwilligersverband. Bij de Somalische nieuwkomers die zich maar beperkt of zelfs niet thuis voelen in Nederland is dit vrijwel nooit het geval. Overigens, voor zoverre men lid is van een vrijwilligersverband gaat het meestal om een vrijwilligersverband van Somaliërs.

Tabel 13 – Factoren die sterk samenhangen met zich thuis voelen in Nederland

	Thuis voelen:			totaal
	redelijk goed	enigszins	niet echt	
1. Lidmaatschap van zelforganisatie of vrijwilligersgroep:				
. lid van een zelforganisatie	43%	0%	4%	27%
. lid van een vrijwilligersgroep	12%	0%	0%	7%
. geen lid	45%	100%	96%	66%
totaal	100%	100%	100%	100%
2. Voelen kinderen zich thuis in Nederland*				
. ja, allemaal	88%	71%	22%	74%
. sommige wel, andere niet	6%	29%	67%	20%
. nee, kinderen voelen zich niet thuis	6%	0%	11%	6%
totaal	100%	100%	100%	100%

*Alleen berekend voor de Somaliërs met kinderen in Nederland

Waarschijnlijk is er een wederzijdse beïnvloeding van ouders en kinderen. In ieder geval zien we vaak de situaties dat ouders én alle kinderen zich hier in Nederland thuisvoelen en omgekeerd blijkt in de situatie dat de ouders zich hier niet thuis voelen ook vaak een of meer van de kinderen niet goed te kunnen wennen aan het leven in Nederland.

Tevredenheid over opvang, huidige positie en toekomst in Nederland

De Somalische nieuwkomers oordelen nogal verschillend over een aantal aspecten uit de beginperiode van hun verblijf in Nederland. Men is in het algemeen tevreden over de hulp en ondersteuning door Somalische landgenoten. Duidelijk minder tevreden is men over de formele opvang in Nederland. Over de duur van de asielperiode, de activiteiten die men in deze periode wel of juist niet mocht doen, het aangeboden inburgeringstraject en het niveau/tempo van de taallessen laten zich (bijna) evenveel nieuwkomers ontevreden uit als tevreden. Dat geldt ook voor de ondersteuning door Vluchtelingenwerk: 39 procent van de nieuwkomers is daar tevreden over en 41 procent is er ontevreden over (zie tabel 14).

Tabel 14 – Tevredenheid over asielperiode, over huidige situatie en over toekomst in Nederland

	tevreden	noch tevreden noch ontevreden	ontevreden	n.v.t.	totaal
1. De manier waarop men in het begin in Nederland is opgevangen	48%	45%	5%	2%	100%
2. De duur van de asielperiode	37%	37%	24%	2%	100%
3. De activiteiten die tijdens de asielperiode wel of niet mochten	12%	45%	17%	25%	100%
4. Het aangeboden inburgeringstraject	33%	23%	29%	15%	100%
5. De ondersteuning door Vluchtelingenwerk	39%	16%	41%	3%	100%
6. De ondersteuning door landgenoten	68%	26%	3%	3%	100%
7. Het niveau/tempo van de taalcursussen	18%	35%	16%	31%	100%
8. De huidige woonruimte	61%	22%	15%	2%	100%
9. De medewerking van Nederland bij het hierheen halen van partner/kinderen	11%	7%	29%	53%	100%
10. De mate waarin men geholpen is bij het vinden van werk	5%	21%	36%	38%	100%
11. De huidige baan/werk	1%	1%	0%	98%	100%
12. Het aantal contacten met Nederlanders	3%	28%	43%	27%	100%
13. De erkenning als vluchteling	68%	29%	2%	1%	100%
14. De toekomstmogelijkheden in Nederland	27%	69%	3%	1%	100%
15. De toekomstmogelijkheden van de kinderen in Nederland*	78%	21%	1%	0%	100%
16. Rust/veiligheid van bestaan in Nederland	84%	15%	0%	1%	100%

* Alleen berekend voor de Somaliërs met kinderen in Nederland.

Punten waarover de Somalische nieuwkomers vaker ontevreden dan tevreden zijn is over de medewerking die men gekregen heeft bij het naar Nederland halen van partner en/of kinderen en over de medewerking bij het vinden van werk in Nederland. Ook over het aantal contacten dat men heeft met Nederlanders is men vaak ontevreden en bijna nooit tevreden.

Wél tevreden is men over de huidige woonruimte, over de erkenning als vluchteling, over de veiligheid van het bestaan in Nederland en over de toekomstmogelijkheden van de kinderen in Nederland. Men is – zie tabel 14 – duidelijk vaker tevreden over de toekomstmogelijkheden van de kinderen in Nederland dan over de eigen toekomstmogelijkheden hier.

7 Integratie

Integratie en participatie

Het integratiebeleid minderheden beoogt de totstandkoming van een samenleving, waarin de in Nederland verblijvende leden van etnische minderheidsgroepen ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en ontplooiingskansen hebben. Meer in het bijzonder betekent dit een streven naar een gelijkwaardige positie in de deelname van etnische minderheden aan onderwijs, arbeidsmarkt, inkomensverwerving en sociale activiteiten. De positie van etnische minderheden op deze terreinen is een belangrijke indicator van de mate van integratie in de Nederlandse samenleving.

Integratie van Somalische nieuwkomers is nauwelijks op gang gekomen

Ondanks dat bijna tweederde deel (62%) van de Somalische nieuwkomers aangeven dat zij zich redelijk goed thuisvoelen in Nederland, staat het er met de integratie van de Somalische nieuwkomers in de Nederlandse samenleving weinig rooskleurig voor:

- Ruim de helft (55%) van de Somalische nieuwkomers heeft geen onderwijs gevolgd en nog eens ruim een kwart (26%) heeft alleen basisonderwijs gevolgd. Dit betekent dat 4 van de 5 Somalische nieuwkomers niet beschikken over een startkwalificatie (opleiding op mbo niveau 2 of hoger). Algemeen wordt aangenomen dat een dergelijke startkwalificatie nodig is om kans van slagen te maken op de Nederlandse arbeidsmarkt.
- In dit lage opleidingsniveau van de Somalische nieuwkomers komt voorlopig niet veel verandering aangezien slechts een beperkt deel van hen op dit moment dagonderwijs of een beroepsgerichte cursus volgt.
- Slechts 2 van de 100 Somalische nieuwkomers hebben een baan. Bijna tweederde deel (62%) van de Somalische nieuwkomers zou wel een betaalde baan willen hebben, maar aangezien de meeste van hen niet over een startkwalificatie beschikken en bovendien het Nederlands niet of slecht spreken is de kans daarop zeer gering.
- Van de Somalische nieuwkomers is 15 procent inmiddels redelijk goed thuisgeraakt in Nederland. De rest is hier niet (33%) of hooguit enigermate thuisgeraakt (52%). Hierbij speelt een belangrijke rol dat bijna driekwart van de Somalische nieuwkomers weinig contacten hebben en, voor zoverre ze wel contacten hebben, die nogal eens beperkt blijven tot andere Somaliërs.

Factoren die de integratie belemmeren

In de interviews met de Somalische nieuwkomers is uitgebreid ingegaan op factoren die in hun ogen de integratie in Nederland belemmeren of bevorderen. In tabel 15 staan de factoren opgesomd die volgens de Somalische nieuwkomers hun integratie in Nederland bemoeilijken of vertragen.

Tabel 15 laat zien dat er veel factoren zijn die een bemoeilijkende of vertragende werking hebben bij de integratie van Somalische nieuwkomers in Nederland. Kijken we welke factoren de Somaliërs zelf als de *grootste* belemmeringen zien dan komen vooral de volgende naar voren:

• Onvoldoende kennis van de Nederlandse taal	door 52 procent
• Moeilijke financiële situatie	door 33 procent
• Traumatische ervaringen van oorlog/vlucht	door 22 procent
• Gevoelens van eenzaamheid	door 21 procent
• Onvoldoende informatie/voorlichting over Nederlandse samenleving	door 21 procent
• Onvoldoende ondersteuning bij thuisraken in Nederlandse samenleving	door 21 procent
• Onzekerheid/zorg over lot andere familieleden	door 17 procent
• Onbekendheid met gebruiken/gewoontes/regelgeving in Nederland	door 15 procent
• Onvoldoende (professionele) ondersteuning bij verwerken van traumatische ervaringen van zichzelf of van kinderen	door 11 procent
• Onzekerheid over lot partner en/of kinderen	door 10 procent.

Samenvattend leidt dit tot de conclusie dat vooral 4 zaken de integratie van Somalische nieuwkomers in Nederland bemoeilijken en vertragen:

1. Onvoldoende kennis van de Nederlandse taal én onvoldoende ondersteuning om toch, ondanks de taalbarrière, thuis te raken in de Nederlandse samenleving.
2. Traumatische ervaringen en gevoelens van eenzaamheid én onvoldoende ondersteuning om deze te verwerken of hier mee om te kunnen gaan.
3. Onzekerheid en zorg over nog in Somalië verblijvende gezins-/familieleden.
4. Moeilijke financiële situatie.

Tabel 15 – Factoren die volgens de Somalische nieuwkomers hun integratie in Nederland bemoeilijken of vertragen

	% Somalische nieuwkomers die deze factor noemt	% die dit tot de meest belemmerende factoren telt
1. Onvoldoende kennis van de Nederlands taal	80%	52%
2. Moeilijke financiële situatie	74%	33%
3. Vaak eenzaam voelen	51%	21%
4. Traumatische ervaringen (van oorlog/vlucht) nog moeten verwerken	49%	22%
5. Heimwee naar het leven in Somalië	44%	2%
6. Onzekerheid/zorgen over lot andere familieleden	41%	17%
7. Onzekerheid over hoe situatie in Somalië zich zal ontwikkelen	41%	1%
8. Onvoldoende ondersteuning bij thuis raken in Nederlandse samenleving	40%	20%
9. Onvoldoende informatie/voorlichting over Nederlandse samenleving	37%	21%
10. Onbekendheid met gebruiken/gewoontes/regelgeving in Nederland	39%	15%
11. Geen werk/problemen met vinden van werk	40%	8%
12. Nederlanders kunnen zich onze achtergrondsituatie niet voorstellen/begrijpen	26%	5%
13. Onvoldoende (professionele) ondersteuning bij verwerken van traumatische ervaringen van zichzelf of van kinderen	25%	11%
14. Problemen met gezondheid	25%	4%
15. Onzekerheid/zorgen over lot partner en/of kinderen in Somalië	23%	10%
16. Helemaal alleen voor de opvoeding van de kinderen staan	21%	9%
17. Onvoldoende ondersteuning bij het verhelpen van verslaving aan alcohol of khat	15%	6%
18. Discriminatie	15%	4%
19. Nederlanders staan niet erg open voor andere culturen	15%	2%
20. Verwerken traumatische ervaringen door kinderen vraagt veel tijd/aandacht	12%	0%
21. Geaccepteerd worden in buurt/straat	11%	1%
22. Problemen met gezondheid van kinderen	5%	0%
23. Werk sluit niet aan bij opleiding/ervaring	2%	0%

De Somalische nieuwkomers zijn duidelijk positiever over de integratie van hun kinderen in Nederland dan over hun eigen integratie. Een belangrijke factor hierbij is dat de meeste kinderen via school, leraren en klasgenoten leren hoe het er in Nederland aan toegaat, wat belangrijke regels, gebruiken en gewoonten zijn, etc. Driekwart van de Somalische ouders benadrukt het belang van deze factor. De helft van de ouders geeft aan dat hun kinderen op

dit punt ook graag hulp van hen zouden krijgen, maar dat zij hiertoe niet in staat zijn omdat ze onvoldoende thuis zijn in de Nederlandse taal, regels en gebruiken.

Kinderen kunnen buitenshuis ook in aanraking komen met gebruiken, gewoontes, opvattingen die voor hun Somalische ouders onbekend en mogelijk ook ongewenst zijn. Bijna driekwart van de Somalische ouders zegt echter zelden of nooit met dergelijke problemen geconfronteerd te worden. Bijna een kwart zegt dat dit soms een probleem voor hen oplevert en slechts enkele ouders (4%) zeggen dat dit regelmatig of vaak een probleem is.

Perspectief op Nederland

Van de Somalische nieuwkomers is slechts 3 procent minder of niet geneigd om in Nederland te blijven. Ruim de helft is onveranderd van plan om in Nederland te blijven, dat was zo bij hun komst hierheen en dat is nog steeds zo. De rest (45%) is nu meer geneigd om in Nederland te blijven dan toen men hier net aankwam.

Praktisch alle Somalische nieuwkomers willen dus in Nederland blijven, ondanks dat veel van hen nog maar beperkte toegang tot de Nederlandse samenleving hebben. Zij willen hier ook wel verandering in brengen en denken hierbij aan de volgende zaken:

• de Nederlandse taal beter leren	71 procent
• meer te weten komen over allerlei Nederlandse instellingen	45 procent
• Nederlandse cultuur beter leren begrijpen	35 procent
• meer interesse tonen voor wat de kinderen bezighoudt	18 procent
• kinderen meer stimuleren zelfstandig bestaan op te bouwen	16 procent
• meer contact met Nederlanders zoeken	15 procent
• meer open staan voor Nederlandse gebruiken	14 procent
• meer begrip krijgen van waar kinderen buitenshuis mee in aanraking komen	13 procent
• eigen gebruiken, die in Nederland niet geaccepteerd worden, opgeven	12 procent
• kinderen meer ruimte geven met Nederlanders om te gaan	5 procent
• gezinsleven meer inrichten zoals in Nederland gebruikelijk is	3 procent

De meeste Somalische nieuwkomers onderkennen dus dat voldoende kennis van de Nederlandse taal de sleutel is tot een grotere participatie aan en integratie in de Nederlandse samenleving. De bereidheid om de Nederlandse taal en cultuur beter te leren kennen is meestal aanwezig. Tegelijk geven veel Somalische nieuwkomers signalen dat zij dit niet volledig op eigen kracht kunnen en hierbij dus ondersteuning nodig hebben. Daarnaast geeft een deel van de Somalische nieuwkomers aan dat zij eerst en vooral ondersteuning nodig hebben bij het verwerken van hun traumatische ervaringen, alvorens zij toe kunnen komen aan activiteiten gericht op hun integratie in de Nederlandse samenleving.

8 Samenvattende conclusies

In periode 2007-2010 vrij veel Somalische nieuwkomers

1. In de jaren 2007-2009 zijn opnieuw – eerder kwamen eind jaren tachtig/begin jaren negentig al veel Somaliërs naar Nederland – vrij veel Somaliërs naar Nederland gekomen. Vanuit Somalische organisaties is gesignaleerd dat deze nieuwkomers vaak veel moeite hebben met het vinden van hun weg en positie in de Nederlandse samenleving.
2. Om hier beter zicht op te krijgen hebben enkele Somalische organisaties besloten een onderzoek uit te voeren. Voor dit onderzoek zijn interviews gehouden met 100 Somalische nieuwkomers, steeds circa 25 interviews in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Eindhoven.
3. Bij de Somalische nieuwkomers gaat het meestal om jonge mensen. Ruim driekwart is hooguit 35 jaar. Onder de 100 Somalische nieuwkomers bevinden zich 47 alleenstaanden (eenpersoonshuishoudens). De rest woont meestal met partner en kinderen of als éénoudergezin met kinderen. Bij de ouder in deze éénoudergezinnen gaat het vrijwel uitsluitend om moeders.
4. Van de 100 nieuwkomers voelen er 58 zich goed of redelijk goed thuis in Nederland, 15 voelen zich hier enigszins thuis en 23 voelen zich niet echt thuis in Nederland.

Situatie van de Somalische nieuwkomers is verre van rooskleurig

5. Dit betekent echter niet dat een meerderheid van de Somalische nieuwkomers geïntegreerd is in de Nederlandse samenleving. Belangrijke graadmeters voor deze integratie vormen de participatie aan onderwijs, arbeid en sociale activiteiten/contacten. Op al deze punten is de situatie verre van rooskleurig.
6. Zo hebben maar 2 van de 100 Somalische nieuwkomers een betaalde baan. Een meerderheid van de nieuwkomers zou wel een betaalde baan willen hebben, maar de kans om die in hun huidige situatie te verwerven is in de meeste gevallen verwaarloosbaar.

Beperkte opleidingsbagage speelt een rol

7. Meer dan driekwart van de Somalische nieuwkomers beschikt namelijk niet over een startkwalificatie, dat wil zeggen een mbo-opleiding op niveau 2 of hoger. Meer dan de helft van de nieuwkomers heeft geen onderwijs gevolgd en nog eens ruim een kwart heeft alleen basisonderwijs gevolgd. De achtergrond hiervan is de aanhoudende anarchie in Somalië gedurende de laatste decennia waardoor er nauwelijks sprake is van een functionerend onderwijssysteem.

Evenals beperkte kennis van Nederlandse taal

8. Een andere belemmering is dat meer dan 80 procent van de Somalische nieuwkomers de Nederlandse taal niet of slecht spreekt. Dat maakt het moeilijk zo niet onmogelijk om inzicht te krijgen in het functioneren van de Nederlandse samenleving en wezenlijke instituties zoals onderwijs en arbeidsmarkt.
9. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat een grote meerderheid van de Somalische nieuwkomers in dit onderzoek aangeeft dat zij niet (33%) of maar in beperkte mate (52%) zijn thuisgeraakt in de Nederlandse samenleving.

Maar ook onvoldoende ondersteuning en begeleiding

10. Overigens wijten de nieuwkomers dit niet alleen aan hun geringe opleidingsbagage en hun beperkte kennis van de Nederlandse taal. Zo wijzen veel nieuwkomers er op dat zij nog maar beperkte tijd in Nederland zijn. Maar nog meer dan dit wordt door hen benadrukt dat zij te weinig ondersteuning en begeleiding ontvangen van de instanties. En een deel van de Somalische nieuwkomers geeft aan dat zij onvoldoende contacten hebben met Nederlanders. Een meerderheid van de nieuwkomers heeft niet veel contacten en voor zoverre ze contacten hebben is dat meestal met andere Somaliërs.
11. Deze onderzoeksuitkomsten maken duidelijk dat bij de meeste Somalische nieuwkomers nog nauwelijks een begin is gemaakt met de integratie in de Nederlandse samenleving. Dit is een problematische conclusie aangezien zij er bijna allemaal wél voor kiezen om in Nederland te blijven.

Ondersteuning is niet alleen nodig bij thuisraken in Nederland

12. De meeste Somalische nieuwkomers beseffen wel degelijk dat voldoende kennis van de Nederlandse taal de sleutel is tot participatie aan en integratie in de Nederlandse samenleving. De bereidheid om de Nederlandse taal en cultuur beter te leren kennen is

meestal ook aanwezig. Tegelijk geven veel Somalische nieuwkomers signalen dat zij dit niet volledig op eigen kracht kunnen en hierbij dus ondersteuning nodig hebben.

Maar vaak ook en vooral bij verwerken van traumatische ervaringen

13. Daarnaast geeft een flink deel van de Somalische nieuwkomers aan dat zij eerst en vooral ondersteuning nodig hebben bij het verwerken van hun eigen traumatische ervaringen of die van hun kinderen, alvorens zij toe zijn of toe komen aan activiteiten gericht op integratie in de Nederlandse samenleving.

Bundeling van krachten nodig om complexe problematiek aan te pakken

14. Er is geen gemakkelijke of standaard oplossing beschikbaar voor de in dit onderzoek geschetste problematiek.

Hierbij speelt een rol dat het om relatief beperkte aantallen Somalische nieuwkomers gaat, die bovendien gespreid over Nederland wonen, waardoor voor veel gemeenten opgaat dat zij maar een klein deel van de niet-westers allochtone inwoners uitmaken. Het is dan ook zeer de vraag of de Somalische nieuwkomers ondanks hun verhoudingsgewijs grote en complexe problematiek wel voldoende in beeld komen bij de gemeenten.

Daarnaast speelt een rol dat de meeste Somalische nieuwkomers de Nederlandse taal en cultuur onvoldoende vertrouwd zijn om hun ondersteuningsbehoefte adequaat te kunnen communiceren naar de gemeentelijke diensten en instellingen. Die ondersteuningsbehoefte heeft namelijk lang niet altijd uitsluitend betrekking op de gangbare problemen rond participatie en integratie, maar vaak ook of zelfs vooral op andere problemen zoals onverwerkte trauma's, eenzaamheid en isolement.

Om de afstand tussen de Somalische nieuwkomers en de gemeenten hanteerbaar te maken zullen andere personen een brugfunctie moeten vervullen. Hierbij kan men denken aan Somaliërs die al langer in Nederland zijn en die hier inmiddels goed thuis zijn en/of aan Somalische zelforganisaties. Op deze manier kan men tevens bevorderen dat positieve ervaringen en good practices in een bepaalde gemeente een bredere toepassing gaan krijgen in andere gemeenten.

Literatuur

CBS (2010). *Jaarrapport integratie 2010*. De Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Gijsberts, M. en J. Dagevos (red.) (2009). *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Jonge, M. de en C. van der Veen (2010). Qat gebruik onder Somaliërs in Nederland. Studie naar de invloed van qat op de sociaal-economische situatie en de gezondheid van Somaliërs. Utrecht: Trimbos-instituut.

Klaver, J., P. Poel en J. Stouten (2010). Somaliërs in Nederland. Een verkenning van hun maatschappelijke positie en aanknopingspunten voor het beleid. Amsterdam: Regioplan.

Moors, J.A., E. van den Reek Vermeulen en M. Siesling (2009). Voedingsbodem voor radicalisering bij kleine etnische groepen in Nederland. Een verkennend onderzoek in de Somalische, Pakistaanse, Koerdische en Molukse gemeenschappen. Tilburg: IVA.

Tillaart, Harry van den, Marjolijn Olde Monnikhof, Sjaak van den Berg en John Warmerdam (2000). Nieuwe etnische groepen in Nederland. Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië en Vietnam. Nijmegen: ITS.

Tillaart, Harry van den en John Warmerdam (2003). *Somalische vluchtelingen in de gemeente Den Haag*. Nijmegen: ITS.

ISBN 978 90 5554 412 7
NUR 747